

αὐτὴ θὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ τὴ βαθμιαία ἐξοικείωσή μας πρὸς τὴν ἰδέα τῆς Παιδείας. Τὸ κύριο καθήκον ἐνὸς κόσμου ποὺ ἐπιθυμεῖ μεγαλοσύνη καὶ διάρκεια εἶναι νὰ ἐπιχειρήσει τὴν ἀναστύλωση τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ ὑλικά ὑπάρχουν, μὰ εἶναι σκορπισμένα χάμω. Τότε, ἡ ἰδιαίτερη ζωὴ τοῦ κάθε ἀνθρώπου θὰ γίνεῖ ἓνα κράτος πιδ φημισμένο, πιδ τρομερὸ στοὺς ἐχθρούς του, πιδ εὐεργετικὸ στοὺς φίλους του, ἀπ' ὅσο ὑπῆρξαν ποτὲ ὅλα τὰ βασίλεια τῆς γῆς. Γιατὶ ὁ ἀνθρώπος, στὴν ὀλοκλήρωσή του, συγκεντρώνει μέσα του τίς ἰδιαίτερες ἰκανότητες ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Κάθε φιλόσοφος, κάθε βάρδος, καθένας ποὺ τελεῖ μιὰ μεγάλη πράξη, κάνει σὰν ἀντιπρόσωπός μου, γιὰ λογαριασμό μου, ὅ,τι ἐγώ, κάποια μέρα, θὰ μπορέσω νὰ κάνω μόνος μου. Τὰ βιβλία ποὺ κάποτε φυλάγαμε σὰν τὴν κόρη τοῦ ματιοῦ μας, ἔπαψαν πιά νὰ μᾶς συγκινοῦν. Τί ἄλλο σημαίνει αὐτὸ ἀν' ὅχι πῶς ἔχουμε ξεπεράσει τὴν εἰκόνα ποὺ κάποτε παρουσιάζει τὸ οἰκουμένικὸ πνεῦμα στὰ μάτια ἐνὸς συγγραφέα; Κάποτε ἤμασταν αὐτὸς ὁ ἀνθρώπος, τώρα πιά τὸν ἀφήσαμε πίσω. Τὴ μιὰ ὕστερα ἀπ' τὴν ἄλλη στραγγίζουμε ὅλες τίς στέρνες καὶ μεγαλώνοντας, ζητοῦμε μιὰ καλύτερη καὶ ἀφθονώτερη τροφή. Ὁ ἀνθρώπος ποὺ πάντα θὰ μπορεῖ νὰ μᾶς χορταίνει δὲ γεννήθηκε ἀκόμα. Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα δὲ μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ ἀπὸ ἓνα πρόσωπο ποὺ θὰ θελήσει νὰ βάλει, μιὰ γιὰ πάντα, φραγμοὺς σ' ὁποιαδήποτε ἀπ' τίς ἐκδηλώσεις αὐτῆς τῆς ἀτιθάσευτης δύναμης. Εἶναι ὅπως ὁ πυρακτωμένος πυρήνας τῆς γῆς, ποὺ πότε ξεχύνει τίς φλόγες του ἀπ' τὰ χεῖλη τῆς Αἴτνας καὶ φωτίζει τ' ἀκρωτήρια τῆς Σικελίας, καὶ πότε μέσ' ἀπ' τὸ λαιμὸ τοῦ Βεζούβιου κάγοντας νὰ φεγγοβολοῦν οἱ πύργοι καὶ τ' ἀμπέλια τῆς Νεάπολης. Ἔνα εἶναι τὸ φῶς ποὺ κάνει νὰ λάμπουν οἱ μυριάδες τ' ἀστέρια. Μιὰ εἶναι ἡ ψυχὴ ποὺ δίνει ζωὴ σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.

Ἴσως ὅμως νὰ εἶπα πολλά, καὶ μὲ τρόπο ἀνιαρό, γιὰ τὸ ἀφηρημένο σχῆμα τοῦ Πνευματικοῦ Ἀνθρώπου. Δὲν πρέπει νὰ καθυστερήσω περισσότερο στὸ νὰ προσθέσω ὅσα ἔχω νὰ πῶ γιὰ τὴν σχέση του μὲ τὴν ἐποχὴ μας καὶ τούτη τὴ χώρα.

Ἀπὸ ἱστορικὴν ἄποψη, πιστεύεται πῶς ὑπάρχει διαφορὰ στὶς ἰδέες ποὺ ἐπικρατοῦν στὶς περιόδους ποὺ διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, καὶ πῶς ὑπάρχουν τομὲς ποὺ ξεχωρίζουν τὴν Κλασσικὴ ἀπ' τὴ Ρομαντικὴ καὶ τούτη ἀπ' τὴ σημερινὴ τὴ Διαγοητικὴ ἢ Φιλοσοφικὴ περίοδο. Μὲ ὅσα πιδ πρὶν ἀνέπτυξα γιὰ τὴ μοναδικότητα ἢ τὴν ταυτότητα τοῦ πνεύματος μέσα σ' ὅλα τὰ ἄτομα, δὲ θὰ ἐπιμείνω καὶ πολὺ ἀν' εἶναι ὀρθὸς ἢ ὄχι αὐτὸς οἱ διακρίσεις. Στὴν πραγματικότητά, πιστεύω, πῶς τὸ ἄτομο περνάει καὶ ἀπὸ τίς τρεῖς. Τὸ παιδί εἶναι Ἑλληνας ὁ νέος ρομαντικὸς ὁ ἐγγλίκος διαγοητὴς. Ὡστόσο δὲν ἀρνιέμαι πῶς κάποια σημαντικὰ γεγο-

νότα μπορούν ν' αλλάξουν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κόσμος βλέπει κι αἰσθάνεται τὰ πράγματα.

Θρηνοῦμε ἐπειδὴ ὁ αἰώνας μας εἶναι αἰώνας ἐνδοσκοπικός. Πρέπει σώνει και κλά να εἶναι αὐτὸ συμφορά; Εἴμαστε — τουλάχιστον αὐτὸ δείχνουμε — πνεύματα κριτικά· διχαζόμαστε ἀπὸ βασιανιστικὲς σκέψεις· δὲν καταφέρνουμε νὰ χαροῦμε κάτι γιατί σκεφτόμαστε σὲ τί ἄραγε νὰ συνίσταται ἡ ἀπόλαυσή του· εἴμαστε ἐφοδιασμένοι μὲ μάτια, ποὺ ἀπ' τὴ θέση τους θὰ ἔπρεπε νὰ κοιτάζουν τὸν ὀρίζοντα, μὰ τὰ ἔχουμε διαρκῶς στραμμένα πρὸς τίς μύτες τῶν παπουτσιῶν μας· εἴμαστε «ἀνήμποροι ἀπ' τὸ χλωμὸ μαράζι τῆς σκέψης» — τὴν ἴδια ἀρρώστια ποὺ εἶχε κι ὁ κακὸ-τυχὸς Ἄρλετ. "Ὡστε εἶναι πρὸς θάνατον ἡ κατάσταση; "Ὁχι· ἀφοῦ βλέπουμε, ἔστω και πρὸς τὰ μέσα, δὲν ὑπάρχει λόγος ν' ἀπελπίζομαστε. Θὰ ἦταν καλύτερα νὰ ἦμασταν τυφλοί; Φοβόμαστε μήπως δὲ μπορέσουμε ἔτσι ν' ἀντικρύσουμε τὸ Θεὸ και τὴ Φύση και μᾶς διαφύγει ἡ ἀλήθεια; Νομίζω πὼς ἡ μὴ ἱκανοποίηση τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος ἔχει τὴν αἰτία τῆς στὸ ὅτι βλέπουμε, ἀπ' τὴ μιὰ μεριά, τὸν κόσμο τῶν πατέρων μας νὰ σβήνει, κι ἀπ' τὴν ἄλλη, νὰ προβάλλει ἕνας ἄλλος κόσμος ποὺ δὲν τὸν γνωρίζουμε και γι' αὐτὸ τὸν ἀντιμετωπίζουμε μὲ κάποια ἀνησυχία· ὅπως και τὸ παιδὶ φοβᾶται τὴ θάλασσα ὡσότου μάθει νὰ κολυμπᾷει. Και ὅμως, ἀν ὑπάρχει καμιά ἐποχὴ ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ εὐχόμαστε νὰ ἔχουμε γεννηθεῖ, δὲν εἶναι ἡ ἐποχὴ αὐτὴ τοῦ Μεταρρυθμιστικοῦ ἀνέμου· τώρα, ποὺ τὸ παλιὸ και τὸ νέο βρίσκονται τὸ ἕνα δίπλα στὸ ἄλλο κι εἶναι δυνατὴ ἡ σύγκρισή τους· τώρα, ποὺ ἡ ψυχὴ συνέχεται ἀπὸ φόβο γιὰ τὸ ὅτι χάνεται, ἀπὸ ἐλπίδα γιὰ τὸ ὅτι ἀνατέλλει· τώρα, ποὺ ὁ ἱστορικὸς φόρτος τοῦ παρελθόντος δίνει τὴ θέση του στὶς πλούσιες δυνατότητες τοῦ μέλλοντος; Κι αὐτὴ ἐδῶ ἡ ἐποχὴ, ὅπως και κάθε ἐποχὴ, εἶναι καλὴ κι ἄξια νὰ τὴ ζήσει κανεὶς, φτάνει νὰ ξέρει τί θὰ τῆς ζητήσῃ νὰ τοῦ δώσει.

Διάβασα μὲ κάποια χαρὰ τὰ εὐοίωνα προαγγέλματα τῶν νέων καιρῶν, ὅπως ἀμυδρὰ καθρεφτίζονται ἀκόμα στὴν ποίηση και τὴν τέχνη, στὴ φιλοσοφία και τὴν ἐπιστήμη, μέσα ἀπὸ τίς ἀπόψεις τῆς ἐκκλησίας και τίς πράξεις τοῦ κράτους.

Ἔνα ἀπ' αὐτὰ εἶναι ὅτι τὸ ἴδιο ἐκεῖνο κίνημα ποὺ προκάλεσε τὴν πολιτικὴν και κοινωνικὴν ἀνοδο τῶν λεγομένων λαϊκῶν τάξεων, ἔχει κάνει μιὰν ἀξιοσημεῖωτη και ἀποδοτικὴν εἰσβολὴν και στὴ λογοτεχνία. Τώρα, στὴ θέση τοῦ ὑψηλοῦ και τοῦ ὠραίου, γίνεται ἡ ἀνίχνευση κι ἡ καλλιτεχνικὴ ἐκμετάλλευση τοῦ ταπεινοῦ και τοῦ καθημερινοῦ. Αὐτὸ ποὺ γιὰ πολὺν καιρὸ παραμελήθηκε ἀπὸ ἐκείνους ποὺ φορτώνονταν τίς ἀποσκευές τους και ξεκινούσαν γιὰ μακρινὰ ταξίδια, βρέθηκε ξαφνικὰ νὰ εἶναι πλου-

σιώτερο σὲ περιεχόμενο καὶ σὲ βάθος ἀπ' ἄλλα τὰ ἀξιοθέατα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ δοῦν στὶς ξένες χῶρες. Ἡ λογοτεχνία τῶν φτωχῶν, τὰ αἰσθήματα τῶν παιδιῶν, ἡ φιλοσοφία τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, οἱ σκηνές τῆς σπιτικῆς ζωῆς, εἶναι πιά θέματα τοῦ καιροῦ μας. Εἶναι ἓνα μεγάλο βῆμα πρὸς τὰ ἔμπρός. Εἶναι ἓνα προάγγελμα — ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία; — πὼς χεῖμαρροι ζεστῆς ζωῆς χύνονται ξανά στὸ σῶμα τῆς ἀνθρωπότητας. Τώρα δὲ με νοιάζει πιά γιὰ τὸ μεγαλοφάνταστο, τὸ ἀπόμακρο, τὸ ρομαντικό· γιὰ τὸ τί γίνεται στὴν Ἰταλία ἢ τὴν Ἀραβία· γιὰ τὸ τί λέει ἡ ἑλληνικὴ τέχνη κι ἡ προδηγκιανὴ ποίηση· ἀγκαλιάζω τὸ γνῶριμο, κάθομαι καὶ παρατηρῶ τὸ κοινό, τὸ οἰκεῖο καὶ τὸ ταπεινό. Μπεῖτε ἐνορατικὰ στὸ σημερινὸ κόσμο καὶ θὰ ἔχετε κατακτήσει καὶ τὸν ἀρχαῖο καὶ τὸν κόσμο τοῦ μέλλοντος. Τί ξέρουμε ἀπ' αὐτόν; ποιὲς εἶναι οἱ ἐντυπώσεις μας ἀπ' τὸ σήμερα; Βλέπουμε ἀποσπασματικὰ τ' ἀντικείμενα: τὸ ἀλεύρι στὸ σακκί, τὸ γάλα στὸ λεγένι, ἀκοῦμε τὴν καντάδα στὸ δρόμο, τὰ νέα ἀπ' τὰ καράβια, προσέχουμε τὴ ματιά, τὸ σουλούπι καὶ τὸ βάδισμα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος· πρέπει ὅμως ν' ἀνακαλύψουμε τὴν ὑπέρτατη παρουσία τῆς πνευματικῆς νομοτέλειας ποὺ κρύβεται, ὅπως πάντα κρύβεται, ἀκόμα καὶ κάτω ἀπὸ τὶς ἔσχατες αὐτὲς ἐκφάνσεις τῆς φύσης· πρέπει νὰ δοῦμε πὼς τὸ κάθε παραμικρὸ πρᾶγμα δονεῖται ἀπὸ ἐκείνη τὴ μυστηριακὴ δύναμη ποὺ τὸ κατατάσσει ἀμέσως σ' ἓναν αἰώνιο νόμο· καὶ τότε τὸ μαγαζί, τὸ ἀλέτρι, τὸ κατάστιχο θὰ ὑπαχθοῦν στὴν ἴδια ἐκείνη αἰτία ποὺ κάνει καὶ τὸ φῶς νὰ πάλλεται καὶ τὸν ποιητὴ νὰ τραγουδεῖ· κι ὁ κόσμος δὲ θὰ εἶναι πιά ἓνα σύμφυρμα παράταιρων πραγμάτων, μὰ θὰ ἔχει σχῆμα καὶ νόημα· καὶ δὲ θὰ ὑπάρχουν ἀνάξια λόγου φαινόμενα, οὔτε ἀκατανόητα αἰνίγματα, μὰ ἓνας καὶ μόνος ρυθμὸς θὰ ἐνώνει καὶ θὰ ἐμψυχώνει καὶ τὶς ἀνώτερες καὶ τὶς ταπεινότερες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς.

Ἡ ἰδέα αὐτὴ κέντρισε τὸ πνεῦμα τοῦ Γκόλντσμιθ, τοῦ Μπέργς, τοῦ Κάουπερ καί, σὲ κοντινότερους καιροὺς, τὸ πνεῦμα τοῦ Γκαῖτε, τοῦ Γουέρντσγουορθ καὶ τοῦ Κάρλαῦλ. Αὐτὴ τὴν ἰδέα ἀκολούθησαν στὸ ἔργο τους μὲ τὸ δικό του ὁ καθένας τρόπο καὶ μὲ διαφορετικὴ ἐπιτυχία. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ γράψιμό τους, τὸ ὕφος τοῦ Πόουπ, τοῦ Τζόνσον, τοῦ Γκίμπον φαίνεται ψυχρὸ καὶ σχολαστικό. Ἐνῶ τὸ δικό τους ἔχει τὴ ζέστα τῆς ζωῆς. Ὁ ἀνθρώπος ξαφνιάζεται ἀνακαλύπτοντας πὼς ὁ περίγυρός του δὲν εἶναι λιγώτερο θαυμαστός κι ὁμορφος ἀπ' τοὺς μακρινούς κόσμους. Τὸ κοντινὸ δίνει καὶ τὴν ἐρμηγεία τοῦ μακρινοῦ. Ἡ σταγόνα εἶναι ἓνας μικρὸς ὠκεανός, ὅπως καὶ ὁ ἀνθρώπος εἶναι μιὰ μικρογραφία δλόκληρης τῆς φύσης. Αὐτὴ ἡ ἀνακάλυψη πὼς τὸ οἰκεῖο, τὸ κοινό, περιέχει ἀξία, εἶναι γεμάτη γόνιμες ἐκπλήξεις.

‘Ο Γκαίτε, πού σ’ αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει νὰ θεωρεῖται ὁ πιὸ σύγχρονος μέσ’ στοὺς σύγχρονους, μᾶς ἀποκάλυψε καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον τὸν κόσμον τῶν ἀρχαίων.

Ἵπάρχει κάποιος μεγαλοφυῆς ἄνθρωπος τοῦ ὁποῦ ἢ συμβολῆ σ’ αὐτὴν τῆ φιλοσοφία τῆς ζωῆς εἶναι ἀξιοσημεῖωτη, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἔχει ἐκτιμηθεῖ ὡς τὰ τῶρα ἢ πραγματικὴ του ἀξία: ὁ Ἐμμανουήλ Σβέντενμποργκ. Ὁ φιλόσοφος αὐτὸς μὲ τὴν ἐξχίρευτη φαντασία, πού ἔγραφε ὡστόσο μὲ τόσο ἀκριβόλογη θετικότητά ὄση κι ἕνας μαθηματικός, προσπάθησε νὰ χαράξει μιὰν ἠθικὴ βασισμένη στὶς λαϊκὲς χριστιανικὲς πεποιθήσεις τοῦ καιροῦ του. Μιὰ τέτοια ἀπόπειρα ἔχει βέβαια δυσκολίες πού καμιὰ μεγαλοφυΐα δὲ θὰ μπορούσε νὰ τὶς ὑπερνικήσει. Ὡστόσο ὁ Σβέντενμποργκ εἶδε κι ἐπισήμανε τὶς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὴ φύση καὶ τὰ σκιρτήματα τῆς ψυχῆς. Μπόρεσε κι εἰσῶσε στὸ συμβολικὸ ἢ πνευματικὸ χαρακτήρα τοῦ ὄρατοῦ, ἀκουστοῦ καὶ ἀπτοῦ κόσμου. Εἰδικὰ ἢ ἀποφασιστικὴ του ψυχοσύλληψη ἔσχυψε ἐπάνω ἀπ’ τὶς ἀποκρουστικὲς ὀψεις τῆς φύσης καὶ τὶς ἐρμήνευσε: ἔδειξε τὴ μυστηριώδη σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ κακὸ καὶ στὶς τερατώδεις μορφές, κι ἔδωσε σ’ ἐπικὲς παραβολὲς μιὰν ἐρμηνεία τῆς τρέλας, τῶν θηρίων καὶ τῶν βρωμερῶν καὶ ὀυσιμορφῶν πραγμάτων.

Ἄλλο ἕνα σημεῖο τῶν συγχρόνων καιρῶν, πού ἔχει τὴν ἀνταπόκρισή του καὶ σὲ ἀνάλογο πολιτικὸ κίνημα, εἶναι ἢ καινούργια σημασία μὲ τὴν ὁποία περιβάλλεται ὁ ἄνθρωπος σὰν ἄτομο. Κάθε ἐνέργεια πού τείνει ν’ ἀποχωρίσει τὸ ἄτομο ἀπ’ τὸ σύνολο — προστατεύοντας τὴν ἀπαράγραπτη ἀξιοπρέπειά του, ἔτσι ὥστε ὁ καθένας νὰ αἰσθάνεται πῶς εἶναι κύριος τοῦ κόσμου καὶ νὰ φέρνεται πρὸς τὸν συνάνθρωπό του ὅπως κι ἕνα κυρίαρχο κράτος φέρνεται πρὸς ἕνα ἄλλο κυρίαρχο κράτος, — κάλλε τέτοια ἐνέργεια τείνει πρὸς τὴν ἀληθινὴ ἐνότητα καὶ μεγαλοσύνη. «Γνωρίζω», εἶπε μελαγχολικὰ ὁ Πεσταλότσι, «πῶς κανένας ἄνθρωπος, σ’ αὐτὴν τὴ γῆ τοῦ Θεοῦ, δὲν ἔχει τὴ διάθεση ἢ τὴ μπόρεση νὰ βοηθήσει τὸν πλησίον του». Τὴ βοήθεια, νὰ μὴν τὴν περιμένουμε παρὰ μονάχα ἀπ’ τὸν ἑαυτὸ μας. Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος πρέπει νὰ συγκεράσει μέσα του ὅλη τὴν ἀξιοσύνη τοῦ καιροῦ του, ὅλες τὶς ἐμπειρίες τοῦ παρελθόντος κι ὅλες τὶς ἐλπίδες τοῦ μέλλοντος. Πρέπει νὰ γίνεῖ ἕνα πανεπιστήμιο ἀληθινῶν γνώσεων. Κι ἂν χρειάζεται ἕνα παράγγελμα πού ν’ ἀντηχεῖ στ’ αὐτιά του, ἄς εἶναι τοῦτο: Ὁ κόσμος εἶναι μηδέν, τὸ πᾶν εἶσαι ἐσύ· μέσα σου ὑπάρχουν οἱ νόμοι ὀλόκληρης τῆς φύσης, κι ὡστόσο ἀκόμα ἀγνοεῖς πῶς κυκλοφορεῖ ὁ χυμὸς τῶν δέντρων· μέσα σου ὀλόκληρη ἢ Γνώση κοιμᾶται· εἶναι ὅμως στὸ χέρι σου νὰ τὰ μάθεις ὅλα· εἶναι στὸ χέρι σου νὰ τὰ τολμήσεις ὅλα. Κύριε Πρόεδρε καὶ Κύ-

ριοι, αὐτὴ ἢ ἐμπιστοσύνη στὶς ἀνεξερεύνητες ἀκόμα δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου διαγράφει, μὲ τρόπο προφητικό, τὴν ἀποστολὴ τοῦ Ἀμερικανοῦ Πνευματικοῦ Ἀνθρώπου. Ἀκούσαμε γιὰ πολὺν καιρὸ τὶς περίκομφες μοῦσες τῆς Εὐρώπης. Ὑπάρχει κιόλας ἡ ὑποψία πὼς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀμερικανοῦ πολίτη εἶναι δειλό, μιμητικό, ἄτογο. Ἡ δημόσια καὶ ἡ ἰδιωτικὴ μικρόνοια κάνουν τὸν ἀέρα ποὺ ἀναπνέουμε βαρὺ καὶ πνιχτικό. Ὁ πνευματικὸς μας ἀνθρώπος εἶναι ἄβουλος, νωθρός, ὑποχωρητικός. Καὶ δέστε τὸ τραγικὸ κατάντημα. Ἐὐδὲ πνεῦμα τῆς χώρας αὐτῆς, μαθημένο γὰ φθείρεται μὲ τὰ μικρά, κατατρῶγει τὶς σάρκες του. Δὲν ὑπάρχει δουλειὰ παρὰ μονάχα γιὰ τὸν δουλοπρεπῆ καὶ γιὰ ἐκεῖνον ποὺ πιθηκίζει τοὺς καλοὺς τρόπους. Καὶ ὅμως νέοι ποὺ παρέχουν τὶς καλύτερες ὑποσχέσεις, ποὺ πρωτοαντίκρυσαν τὴ ζωὴ στ' ἀκρογιαλίας μας ἢ ἐπάνω στ' ἀνεμόδαρτα βουνά μας, ποὺ μεγάλωσαν κάτω ἀπ' τὸν ἀστροφώτιστο θόλο τοῦ Θεοῦ, βρίσκουν τὸν κόσμον μας σὲ ἀσυμφωνία μὲ τὴν ἀνόθευτη φύση τους καὶ ἢ ἀπέχθεια ποὺ ἀποκομίζου, ἐπειδὴ οἱ συνθήκες ἐργασίας δὲ σέβονται τὴν προσωπικότητά τους, ἢ τοὺς μεταβάλλει σὲ δούλους ἢ τοὺς ὀδηγεῖ στὴν ἀπόγνωση καὶ μερικοὶ αὐτοκτονοῦν. Ποιὸ λοιπὸν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἀντιφάρμακο; Αὐτοὶ οἱ νέοι, ὅπως καὶ χιλιάδες ἄλλοι ποὺ συνωθοῦνται μπροστὰ στὶς πύλες τῆς σταδιοδρομίας τους, δὲ βλέπουν πὼς ἐὰν ὁ ἀνθρώπος ἀκούσει τὶς δυνάμεις ποὺ φωνάζουν μέσα του καὶ σταθεῖ στὸ πόστο του ἀδάμαστος, τότε ὅλος ὁ κόσμος θὰ γονατίσει μπροστὰ του. Μὲ τὴν ὑπομονὴν — μὲ τοὺς ἴσκιους ὄλων τῶν μεγάλων καὶ δυνατῶν μορφῶν γιὰ συμπαραστάτες σας· μὲ παρηγοριὰ τὴν προβολὴν τῆς αἰωνιότητος τῆς δικῆς σας ζωῆς· καὶ γιὰ ἔργον σας τὴν ἀσκήσιν καὶ τὴν διάδοσιν τῶν ὑψηλῶν ἀρχῶν, θὰ ἐπιτύχετε τὴν μεταβολὴν τοῦ κόσμου. Δὲν εἶναι μήπως ἡ χειρότερη ντροπὴ τὸ νὰ μὴν ἀποτελεῖτε μονάδα, τὸ νὰ μὴ λογαριάζεστε χαρακτηῖρες μὲ ἀτομικότητα, τὸ νὰ μὴ δώσετε ἐκεῖνον τὸν ξεχωριστὸ καρπὸ ποὺ εἶναι ἡ ἀπαράγραπτη ἀποστολὴ τοῦ κάθε ἀνθρώπου, μὰ ν' ἀποτελεῖτε μᾶζα; Ὁχι, ἀδελφία καὶ φίλοι, ἡ δικὴ μας ἢ μοῖρα εἶθε νὰ μὴν εἶναι τέτοια. Θὰ βαδίσουμε μὲ τὰ δικά μας πόδια· θὰ δουλέψουμε μὲ τὰ δικά μας χέρια· θὰ ποῦμε τὸ δικό μας τὸ λόγο. Ἡ ἐπίδοσιν στὰ γράμματα δὲ θὰ προκαλεῖ πιά τὸν οἶκτον, δὲ θὰ γεγγάει τὴν καχυποψία, οὔτε καὶ θὰ θεωρεῖται δειλία γιὰ τὰ ἐγκόσμια. Θὰ ὑψώσουμε τεῖχος ἐνάντια στὸ φόβον, καὶ θὰ πλέξουμε στεφάνια χαρᾶς γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Τότε καὶ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορίαν θὰ ὑπάρξει ἓνα ἀληθινὸ ἔθνος ἀνθρώπων, γιὰτὶ ὁ καθένας θὰ νιώθει μέσα του τὸ σκίρτημα τῆς Θείας Ψυχῆς, ποὺ εἶναι καὶ ἡ ψυχὴ ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητος.

Δ Ο Κ Ι Μ Ι Α

Π ρ ώ τ η Σ ε ι ρ ά

Ἡ Πρώτη Σειρά, πού ἀποτελεῖται συνολικά ἀπὸ 12 δοκίμια, ἐκδόθηκε στὰ 1841. Στὴν Ἀγγλία κυκλοφόρησαν σχεδὸν ταυτόχρονα μὲ πρόλογο τοῦ Κάρλαϊλ. Τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου μερικοὺς ἐνθουσίασε, ἄλλους ἔφερε σὲ ἀμηχανία, τοὺς περισσότερους τοὺς ἐξόργισε. Φαίνεται πὼς ἡ ὄργη τῶν πολλῶν ἐκδηλώθηκε πιὸ ἐντονα ἀπ' τὸν ἐνθουσιασμό τῶν λίγων, γιατί ὁ Ἔμερσον εἶπε κάποτε πὼς μετάνοιωσε πού τὸ ἔγραψε. Ἀτομα τὸν σταματοῦσαν στὸ δρόμο καὶ τὸν πρόσβαλλαν, φίλοι καὶ γνώριμοι τοῦ ἔδειξαν ψυχρότητα. Ἡ ἀφορμὴ ἦταν ἐπειδὴ οἱ ἰδέες του θεωρήθηκαν ἐπαναστατικές· ἡ Ἀμερικὴ τοῦ 1840 ἦταν πολὺ πιὸ συντηρητικὴ κι ἀπ' τὴ βικτωριανὴ Ἀγγλία· οἱ πουριτανοὶ ἄστοι κι ἀγρότες δὲν ἐπέτρεπαν ρωγμὲς στὴν πρόσοψη τῶν καθιερωμένων πεποιθήσεων.

Ὡστόσο σ' αὐτὴν τὴ Σειρὰ περιέχονται καὶ τὰ περιφημότερα δοκίμιά του — *Αὐτοπεποιθὴση*, *Ἀνταπόδοση*, *Πνευματικοὶ Νόμοι*, *Ἡ Ὑπερτατὴ Ψυχὴ*, πού τὸν ἔκαναν ἀργότερα διάσημο. Ἐκτὸς ἀπ' τὴν οὐσιαστικὴ σημασία τους — σὰ δείγματα ὑψηλοῦ στοχασμοῦ, ἠθικῆς - πρακτικῆς διδασκαλίας κι ἀφογού φιλοσοφικοῦ ὕφους, ἡ σημασία τους στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ: προαναγγέλλουν τὸν Νίτσε, τὸν Μπέργκσον, ἀκόμα καὶ τὴ σχετικοκρατία στὶς πιὸ διαφορετικὲς ἐκφράσεις τῆς: Ἀϊνστάϊν καὶ Πιραντέλλο. Ὁ 20ὸς αἰώνας ἀπέδειξε πὼς ὁ Ἔμερσον ἦταν ἕνας πρόδρομος κι ἕνα οἰκουμενικὸ πνεῦμα.

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΟΛΟΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ σὰν ἄτομα μετέχουν ἐνὸς κοινοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος. Ὁ καθένας εἶναι τμῆμα καὶ συνάμα ἀπαρτίζει τὸ ὅλον αὐτοῦ τοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος. Ὅποιος ἀξιώθηκε τοῦ δικαιώματος νὰ στοχάζεται, εἶναι σὰν τὸν ἐλεύθερο πολίτη πού εἶναι καὶ πολίτης δλόκληρης τῆς χώρας. Ὅσα σκέφτηκε ὁ Πλάτων, «δυνάμει» μπορεῖ κι ὁ ἴδιος νὰ τὰ σκεφτεῖ· ὅσα ἔγιωσε ἕνας ἅγιος, μπορεῖ κι ὁ ἴδιος νὰ τὰ νιώσει· ὅσα παθήματα βρῆκαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου τὸν κάθε ἄνθρωπο, μπορεῖ νὰ τὰ αἰσθαν-

θεῖ. Γιατί ὁποῖος κοινῶνῃσε αὐτοῦ τοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος, ποῦ εἶναι τὸ μοναδικὸ καὶ ὑπέρτατο διαμέσον, μετέχει σὲ ὅ,τι ἔχει συντελεστεῖ καὶ σὲ ὅ,τι εἶναι γὰ συντελεστεῖ στὸ μέλλον.

Ἡ ἱστορία εἶναι τὸ ἀρχεῖο ὅπου φυλάγονται τὰ πεπραγμένα αὐτοῦ τοῦ πνεύματος. Τὸ νόημά της περιέχεται μέσα σ' ὀλόκληρη τὴ μακρὰ διαδοχὴ τῶν ἡμερῶν. Γιατί ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐξηγεῖται παρὰ μονάχα ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν ἱστορία του. Μὲ χωρὶς βιάση, μὰ καὶ χωρὶς ἀνάπαυλα, ἀπὸ τότε ποῦ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του ὁ ἄνθρωπος στὴ γῆ, προχωρεῖ ἐξωτερικεύοντας μὲ ἀνάλογες πράξεις κάθε του ἐμφυτὴ ἱκανότητα, κάθε του σκέψη καὶ κάθε του συγκίνηση. Ὅμως, προτοῦ γίνει κάτι ἱστορικὸ γεγονός, βρίσκεται κιόλας σὰ σκέψη στὸ πνεῦμα του, γιατί ὅλα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα προϋπάρχουν μέσα σ' αὐτὸ σὰ νόμοι. Ὁ κάθε νόμος πάλι μὲ τὴ σειρά του ἐκδηλώνεται καὶ παίρνει μὲ τὴ συνδρομὴ τῶν συνθηκῶν μιὰ δεσπύουσα θέση, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ ρυθμιστικὴ οἰκονομία τῆς φύσης δὲ δίνει δύναμη, σὲ μιὰ δεδομένη περίοδο, παρὰ σ' ἓνα μονάχα νόμο. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ ἐγκυκλοπαιδεῖα τῶν γεγονότων στὸ σύνολό τους. Ὅπως τὸ σπέρμα τῆς δημιουργίας μυριάδων ὀασῶν βρισκόταν μέσα σ' ἓνα βαλανίδι, ἔτσι καὶ ἡ Αἴγυπτος, ἡ Ἑλλάδα, ἡ Ρώμη, ἡ Γαλατία, ἡ Βρετανία, ἡ Ἀμερικὴ βρισκόνταν ἀναδιπλωμένες μέσα στὸν πρῶτο κιόλας ἄνθρωπο. Οἱ ἐποχές, τὰ στρατόπεδα, τὰ βασίλεια, οἱ αὐτοκρατορίες, οἱ δημοκρατίες εἶναι ἐφαρμογές στὸν ποικιλόμορφο κόσμο τοῦ πολύπτυχου πνεύματός του.

Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα εἶναι ἐκεῖνο ποῦ δημιουργεῖ τὴν ἱστορία, καὶ τὸ ἴδιο καλεῖται γὰ τὴν ἀποκρυπτογραφήσει. Σὰ γὰ ἦταν ἡ Σφίγγα ὑποχρεωμένη γὰ λύσει τὸ ἴδιο της τὸ αἶνιγμα. Ἀφοῦ ὀλόκληρη ἡ ἱστορία ἐμπεριέχεται σ' ἓναν ἄνθρωπο, τότε ἡ μόνη σωστὴ μέθοδος γιὰ γὰ τὴν ἐρμηνεύσει εἶναι γὰ χρησιμοποιοῖ τὴν προσωπικὴ του ἐμπειρία. Ὑπάρχει κάποια ἀναλογία ἀνάμεσα στὶς ἐποχές τῆς ζωῆς μας καὶ στὶς περιόδους τοῦ ἱστορικοῦ ἀναπτύγματος. Ὅσο εἶναι ἀναμφισβήτητο πῶς ὁ ἀέρας ποῦ ἀναπνέω προέρχεται ἀπὸ τὶς τεράστιες ἀποθήκες τῆς φύσης, πῶς τὸ φῶς ποῦ προσπέφτει στὸ βιβλίο μου πηγάζει ἀπὸ ἓνα οὐράνιο σῶμα ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια μίλια μακριὰ μας, πῶς ἡ στάση τοῦ σώματός μου ἐξαρτᾶται ἀπ' τὴν ἐξισορρόπηση τῶν κεντρομόλων καὶ φυγόκεντρων δυνάμεων, ἄλλο τόσο εἶναι ἀναμφισβήτητο πῶς τὰ στάδια τῆς ζωῆς μου μποροῦν γὰ ὠφεληθοῦν ἀπ' τὸ παράδειγμα τῶν ἱστορικῶν περιόδων καὶ αὐτές πῶς μποροῦν πάλι γὰ ἐρμηνευθοῦν ἀπ' τὴν προσωπικὴ μου ἐμπειρία. Κάθε ἄτομο εἶναι καὶ ἀπὸ μιὰ ἐνσάρκωση τοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος. Ὅλες οἱ ἰδιαιτυπίες ποῦ ἔχει τὸ πνεῦμα αὐτὸ βρίσκονται συγκεντρωμένες μέσα του. Κάθε καινούργιο γεγονός ποῦ συντελεῖται στὴν προσωπικὴ

του Ιστορία ρίχνει ἑρμηνευτικὸ φῶς καὶ στὴν ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων συνόλων, καὶ οἱ κρίσεις τῆς ζωῆς του ἔχουν τὴν ἀνάλογη ἔκφρασή τους σὲ κρίσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Κάθε ἐπαναστατικὸ κίνημα ἔλαμψε πρῶτα στὴ σκέψη ἑνὸς ἀνθρώπου, μὰ ὅταν τὴν ἴδια σκέψη τὴν ἔκαναν κι ἄλλοι, τὸ κίνημα δὲν ἀργεῖ νὰ γίνῃ τὸ χαρακτηριστικὸ γεγονός τῆς ἐποχῆς. Κάθε μεταρρύθμιση ἦταν κάποτε ἰδέα ἑνὸς καὶ μόνου ἀτόμου, τότε ὁμως θεωρήθηκε πῶς ἔβγαλε τὴ σφραγίδα τῆς στὸν αἰῶνα, ὅταν ἡ ἰδέα αὐτὴ ἔγινε προσωπικὴ πεποίθηση καθενός. Τὸ ἱστορικὸ γεγονός, γιὰ νὰ γίνῃ πιστευτὸ ἢ κατανοητὸ, πρέπει νὰ βρῆται ἀνταπόκριση μέσα μου. Διαβάζοντας, πρέπει νὰ μπορούμε νὰ γινόμαστε ἀρχαῖοι Ἕλληνες, Ρωμαῖοι, Τούρκοι, Ἱηρησκευτικοὶ ἀρχηγοὶ καὶ βασιλιάδες, μάρτυρες καὶ δῆμιοι· πρέπει νὰ μπορούμε νὰ συναρτοῦμε τίς μακρινές αὐτές εἰκόνας μὲ κάποια πραγματικότητα ποὺ βρίσκεται βαθιά στὸ μυστικὸ ἑμπειρικὸ μας κόσμο, ἀλλιῶτικα τίποτα δὲ θὰ καταλάβουμε σωστά. Ὅσα ἔλαχαν στὸν Ἀσδρούδα καὶ τὸν Καίσαρα Βοργία εἶναι μιὰ ἀπεικόνιση τῆς δύναμης καὶ τοῦ ἐξευτελισμοῦ τοῦ πνεύματος ποὺ θὰ μπορούσε νὰ λάχει καὶ σ' ἐμᾶς τοὺς ἴδιους. Κάθε καινούργιος νόμος καὶ πολιτικὸ κίνημα ἔχει καὶ μιὰ σημασία γιὰ σένα. Στάσου μπροστὰ στίς δέλτους του καὶ πές: «Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ προσωπεῖο πρέπει νὰ κρύβεται κάποια ὄψη τῆς πρωτεϊκῆς μου φύσης». Τοῦτο ἐπανορθώνει, κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ μειονέκτημά μας νὰ εἴμαστε πολὺ κοντὰ στὸν ἑαυτὸ μας. Γιατὶ δίνει στίς πράξεις μας κάποια προοπτικὴ — καὶ ὅπως τὰ εὐτελῆ καθούρια, τὰ κατσίκια, οἱ σκορπιοί, ἡ ζυγαριὰ καὶ τὸ σταμνὶ ἐξευγενίζονται σὰ σύμβολα τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου, ἔτσι κι ἐγὼ μπορῶ νὰ δῶ ἀπὸ κάποια παρηγορητικὴ ἀπόσταση τίς ἴδιες τίς διαστροφές μου στὰ μακρινὰ ἐκεῖνα πρόσωπα τοῦ Σολομώντα, τοῦ Ἀλκιβιάδη καὶ τοῦ Κατιλίνα.

Αὐτὴ ἡ οἰκουμενικὴ φύση εἶναι ἐκείνη ποὺ δίνει ἀξία στὸν κάθε ἀνθρώπο καὶ στὸ κάθε πράγμα. Κι ἐπειδὴ ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ περιέχει αὐτὴ τὴν οἰκουμενικότητα, τὴ θεωροῦμε ἱερὴ κι ἀπαραδίαστη, καὶ γιὰ τοῦτο τὴν προστατεύουμε μὲ νόμους κι ἐπιβάλλουμε κυρώσεις σ' ὅποιον θὰ ἤθελε νὰ τὴν ἐπιβουλεύετῃ. Ὅλοι οἱ νόμοι ἀπ' ἐδῶ ἀντλοῦν τὴν ὑπέρτατη δικαιολόγησή τους· ὅλοι ἐκφράζουν μὲ περισσότερη ἢ λιγώτερη σαφήνεια κάποια ἐπιταγὴ σεβασμοῦ πρὸς αὐτὴ τὴν ὑπέροχη κι ἀπεριόριστη οὐσία. Ἀκόμα καὶ τὸ αἶσθημα τῆς διακατοχῆς εἶναι μιὰ βαθύτερη ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τείνει, στὴν εὐγενέστερή του μορφή, στὴν ἐκπλήρωση πνευματικῶν σκοπῶν, γιὰ τοῦτο ἀπὸ ἐνστικτὸ τὸ προφυλάγουμε μὲ τὰ ὄπλα καὶ μὲ τοὺς νόμους καὶ μὲ τίς ἄλλες παντοειδεῖς διασφαλίσεις. Ἡ ἐσώτερη συνείδηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου πηγάζει ἀπ' τὸ μεγάλο καὶ ἀποκλειστικὸ αἶτημα τοῦ

καιρού μας: τὸν πόθο γιὰ παιδεία, γιὰ δικαιοσύνη, γιὰ ἀλληλεγγύη, τὸν πόθο γιὰ τὸ θεμέλιωμα τῆς φιλίας καὶ τῆς ἀγάπης, γιὰ τὴν ἐπίδειξη μεγαλοδωρίας καὶ μεγαλοσύνης — ἔργα ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν μονάχα ὅταν ὑπάρχει στὸν ἄνθρωπο αὐτοπεποίθηση. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο πὼς ὅταν διαβάζουμε, ἀνεβαίνουμε σὲ μιὰ ψηλὴ σκοπιὰ σὰ νὰ εἴμαστε ἐξαιρετικά ὄντα. Ἱστορικές προσωπικότητες, ποιητές, ἀφηγητές περιπετειῶν, ποτὲ δὲ μᾶς ξυπάζουν, — οὔτε μὲ τὸ ἱερατικὸ ἢ ἡγεμονικὸ μεγαλεῖο τους, οὔτε ὅταν ἱστοροῦν ἔργα ρώμης καὶ ἰδιοφυίας — ποτὲ δὲ μᾶς ὑποβάλλουν τὴν ἐντύπωση πὼς εἴμαστε παρείσακτοι καὶ πὼς ὁ κόσμος τους εἶναι ἀξίος γιὰ τὴ συντροφιά καλύτερων ἀπὸ μᾶς· ἀντίθετα, ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς, ὅσο πιὸ ψηλὰ πᾶνε τὰ κατορθώματά τους, ἄλλο τόσο κι ἐμεῖς τ' ἀπολαμβάνουμε σὰ νὰ εἶναι καὶ δικὰ μας κατορθώματα. Ὅσα ὁ Σαίξπηρ περιγράφει γιὰ τοὺς βασιλιάδες, ἓνα φτωχόπαιδο μπορεῖ νὰ νιώθει πὼς εἶναι ἀληθινὰ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Μετέχουμε συναισθηματικὰ στὶς μεγάλες στιγμὲς τῆς ἱστορίας, στὶς μεγάλες ἀνακαλύψεις, στὶς μεγάλες ἐπαναστάσεις, στοὺς χρυσοὺς αἰῶνες τῆς ἀνθρωπότητας, γιὰτὶ ἐκεῖ βλέπουμε πὼς συντελεῖται ἡ μεγάλη πράξη, ἐκεῖ ἐρευνῶνται οἱ θάλασσες, ἐκεῖ ἀνακαλύπτονται οἱ ἡπειροὶ, ἢ ἐκεῖ καταφέρεται τὸ χτύπημα στὸ κακό, γιὰ λογαριασμό μας, γιὰ τὰ ἴδια δηλαδὴ ποὺ θὰ κάναμε κι ἐμεῖς ἢ θὰ ἐπικροτούσαμε ἂν ζούσαμε σ' ἐκείνους τοὺς καιροὺς.

Τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον δείχνουμε γιὰ τὶς ἀνθρώπινες καταστάσεις καὶ τὸ χαρακτήρα. Τιμοῦμε τὸν εὐδαίμονα γιὰτὶ ἔχει, κατὰ κάποιον ἐξωτερικὸ κι ἐκδηλο τρόπο, τὴν ἐλευθερίαν, τὴν δύναμιν καὶ τὰ προνόμια ποὺ νιώθουμε πὼς ἀρμόζουν σὲ κάθε ἄνθρωπο, πὼς ἀρμόζουν σ' ἐμᾶς τοὺς ἰδίους. Ἔτσι, κι ὅλα ὅσα εἶπαν οἱ στωικοί, οἱ ἀνατολίτες ἢ οἱ σύγχρονοι δοκιμιογράφοι γιὰ τὸν «καλὸ κάγαθὸ» ἄνθρωπο ζωντανεύουν στὸν κάθε ἀναγνώστη ἓνα πρότυπο ποὺ τοῦ εἶναι βέβαια ἀπροσπέλαστο, ὡστόσο εἶναι καὶ πραγματοποιησίμο. Παντοῦ, μέσα στὰ κείμενα, σκιαγραφεῖται ὁ χαρακτήρας τοῦ δίκαιου. Τὰ βιβλία, τὰ ἱστορικὰ μνημεῖα, οἱ εἰκόνες, οἱ συνομιλίες εἶναι προσωπογραφίες ὅπου ἔχει ἀποτυπωθεῖ ἡ μορφή του. Παντοῦ ὑπάρχει γιὰ τὸν δίκαιο ὁ βουβὸς κι ὁ εὐγλωττος θαυμασμός. Γιὰ τοῦτο κι ὅποιος θέλει νὰ διαπλάσει ἓνα τέτοιο χαρακτήρα ἄς μὴν ἀποζητάει γιὰ τὸ ἄτομό του τιμὲς κι ἐγκώμια. Ἄς ἀκούει τὸν ἔπαινο, σὰ νὰ μὴ γίνεται γιὰ τὸν ἴδιο, μὰ γιὰ ἐκεῖνο τὸν ἀπόλυτο χαρακτήρα ποὺ τείνει νὰ φτάσει, καὶ τότε θ' ἀκούσει αὐτὸν τὸν ἔπαινο ὄχι μονάχα ἀπ' τὰ λόγια, μὰ κι ἀπὸ κάθε ἐκδήλωση καὶ περιστατικὸ — ἀκόμα κι ἀπ' τὸ κελάρυσμα τοῦ ποταμοῦ καὶ τὸν ψίθυρο τῆς σταχυοθάλασσας. Ἐκεῖνος ποὺ ζεῖ σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς τοῦ ἠθους ἀκούει ὕμνους,

δέχεται τιμές, ἀγκαλιάζεται με ἀγάπη ἀπὸ ὄλα, ἀπ' τὴν ἄφωνη φύση κι ἀπ' τὰ βουνα καὶ τὸ ἀστροφώτιστο στερέωμα.

Αὐτοὺς τοὺς στοχασμοὺς, ποὺ μπορεῖ νὰ φαίνονται σκοτεινοὶ ὅσο κι ἢ νύχτα, ἄς προσπαθήσουμε τώρα νὰ τοὺς ἐφαρμόσουμε στὸ φῶς τῆς μέρας. Ὁ σπουδαστὴς πρέπει νὰ μάθει νὰ μελετᾷ τὴν ἱστορία ἐνεργητικὰ κι ὄχι παθητικὰ· νὰ ἐκτιμᾷ τὰ κείμενα ὅσο ἐκτιμᾷ τὴ ζωὴ του, καὶ τὰ βιβλία νὰ τὰ ἔχει σὰ νὰ εἶναι τὰ ἐρμηνευτικὰ τῆς σχολίας. Ἔτσι, θὰ ὑποχρεώσει τὴ Μοῦσα τῆς ἱστορίας νὰ προφέρει χρησμοὺς ποὺ δὲ θὰ τοὺς ἔλεγε ποτὲ σ' ὄσους δὲ σέβονται τὸν ἴδιο τὸν ἐαυτὸ τους. Ἐκεῖνος ποὺ νομίζει πῶς ὅσα ἔχουν γίνει σὲ μακρινὲς ἐποχὲς ἀπὸ ἀνθρώπους με ἀλλοτινὰ ὀνόματα, δὲν ἔχουν καμιὰ βαθύτερη συνάρτηση με ὅ,τι κάνει σήμερα ὁ ἐαυτὸς του, δὲν ἐλπίζω ν' ἀποκομίσει καὶ πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὸ ὀίδαγμα τῆς ἱστορίας.

Ὁ κόσμος ὑφίσταται γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ ἀνθρώπος νὰ μορφώσῃ τὴ δική του ἀντίληψη. Δὲν ὑπάρχει ἐποχὴ ἢ κοινωνία ἢ πράξη στὴν ἱστορία ποὺ νὰ μὴν ἔχει τὴν ἀνταπόκρισή της στὴ ζωὴ του. Κάθε γεγονὸς, μ' ἓνα θαυμαστὸ τρόπο, παίρνει μιὰ συνοπτικὴ μορφή καὶ στέλνει ὡς αὐτὸν τὴ σημασία καὶ τὸ μήνυμά του. Πρέπει νὰ τὸ νιώσει πῶς μπορεῖ νὰ ζήσει μέσα του ὀλόκληρη τὴν ἱστορία. Ἄς μένει στὸν τόπο ποὺ γεννήθηκε, κι ἄς μὴν κινδύνεψε ἀπ' τίς φοβέρες τῶν βασιλιάδων καὶ τῶν λαῶν, ὅμως νὰ ξέρει πῶς ἢ γνώμη του ἀξίζει πιδ πολὺ κι ἀπ' ὄλες τίς γεωγραφίες κι ἀπ' ὄλα μαζί τὰ καλλεστώτα· ἄς στρέψει τὸ φάκὸ μέσ' ἀπ' τὸν ὀποῖο ἀβασάνιστα κοιτάζεται ἢ ἱστορία· κι ἀπ' τὴ Ρώμη καὶ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸ Λονδίνο ἄς τὸν φέρει στὸν ἐαυτὸ του, κι ἄς μὴν ἀπαρνηθεῖ τὴν πεποίθησή του πῶς ἐκεῖνος κρίνει κι ἀποφασίζει, καὶ πῶς ἂν ἢ Ἀγγλία ἢ ἢ Αἴγυπτος ἔχουν νὰ τοῦ προσφέρουν κάτι τὸ οὐσιαστικὸ θὰ σκύψει ἐπάνω τους· ἂν ὄχι, τότε ἄς μείνουν γιὰ πάντα στὴ λησιμονία τῆς σιωπῆς. Ἄς ἀξιωθεῖ νὰ φτάσει καὶ νὰ κρατήσει ἐκείνη τὴν ὀψηλὴ σκοπιὰ ἀπ' ὀπου τὰ γεγονότα φαίνονται ν' ἀποκαλύπτουν τὸ μυστικὸ τους καὶ τὸ χρονικὸ νὰ ταυτίζεται με τὴν ποίηση. Ἀπ' τὸ πῶς θὰ χρησιμοποιοῦσῃ τὰ σημαντικὰ περιστατικὰ τῆς ἱστορίας μπορεῖ νὰ φανερωθεῖ καὶ ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς φύσης καὶ ἢ βαθύτερη συγκρότηση τοῦ πνεύματος. Ὁ χρόνος ἐξαερώνει σὲ φωτεινὸ αἰθέρα τὴ γωνιώδη στερεότητα τῶν γεγονότων. Οὔτε ἄγκυρα, οὔτε παλαμᾶρι, οὔτε φραγὲς μποροῦν νὰ κάνουν τὸ γεγονὸς νὰ παραμείνει γεγονός. Ἡ Βαβυλώνα, ἢ Τροία, ἢ Τύρος, ἢ Παλαιστίνη, ἀκόμα καὶ ἢ ἀρχαία Ρώμη, ἔχουν κιόλα περάσει στὸ χῶρο τοῦ μύθου. Ὁ κῆπος τῆς Ἐδέμ, ὁ ἢλιος ποὺ στάθηκε ἀκίνητος ἐπάνω ἀπ' τὴ Γαβαῶν, εἶναι ἀπὸ τότε ποιητικὰ ὀράματα γιὰ ὄλους τοὺς λαοὺς. Ποιὸς νοιάζεται τώρα ἀπὸ ποιὸ γεγονὸς νὰ γεννήθηκαν αὐτοὶ οἱ

θρύλοι, όταν μέσ' στη φαντασία μας είναι ἀθάνατα σημάδια, μετέωρα κάπου στὸν οὐρανό; Τὸ Λονδίνο καὶ τὸ Παρίσι κι ἡ Νέα Ὑόρκη, ἂν εἶναι νὰ ζήσουν στὴ μνήμη, θὰ ζήσουν μονάχα μετ' αὐτὴ τὴ μορφή. «Τί ἄλλο εἶναι ἡ ἱστορία», εἶπε ὁ Ναπολέων, «παρὰ ἓνας μῦθος ποὺ τὸν παραδεχτήκαμε γι' ἀληθινό;» Ἡ ζωὴ μας περιζώνεται ἓνα γῦρο ἀπ' τὴν Αἴγυπτο, τὴν Ἑλλάδα, τὴν Γαλατία, τὴν Ἀγγλία, τὸν Πόλεμο, τὶς Ἀποικιακὲς Κτήσεις, τὴν Ἐκκλησία, τὰ Δικαστήρια καὶ τὰ Ἐμπόρια, ὅπως καὶ ἀπὸ τόσα λουλούδια καὶ ἄγρια φυτά. Δὲ χρειάζεται ν' ἀπαριθμήσω περισσότερα. Πιστεύω στὴν ἐννοια τῆς Αἰωνιότητος, ὄχι στὸ ἐφήμερο. Μπορῶ καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀσία καὶ τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἰσπανία καὶ τὰ Νησιά — τὴν ἰδιότυπη καὶ δημιουργικὴ δύναμη καθεμιᾶς καὶ ὅλων μαζί τῶν ἐποχῶν, μπορῶ, λέω, νὰ τ' ἀνακαλύψω μέσ' στὸ πνεῦμα μου.

Φέρνουμε πάντα τὰ ἐμφαντικὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας στὴν προσωπικὴν ἐμπειρία μας κι ἐκεῖ τὰ ἐπαληθεύουμε. Ἔτσι, δλόκληρη ἡ ἱστορία γίνεται ὑποκειμενικὴ μ' ἄλλα λόγια δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὰ ἱστορία, ἀλλὰ βιογραφία. Κάθε πνεῦμα πρέπει νὰ μάθει ὅλο τὸ μάθημα ἀπαρχῆς — πρέπει νὰ ξανακάνει τὸν ἴδιο δρόμο. Ὅ,τι δὲν εἶδε, ὅ,τι δὲν ἔζησε, δὲ θὰ τὸ κάνει ποτὲ κτήμα του. Ὅσα οἱ προηγούμενες ἐποχὲς συνόψισαν σὲ τύπους ἢ σὲ κανόνες γιὰ τὴν κοινόχρηστη εὐκολία, δὲν πρέπει νὰ τὰ παραδεχτεῖ ἀδασάνιστα καὶ ν' ἀποφύγει τὸν κόπο γὰ τὰ ἐπαληθεύσει. Γιὰτὶ κάποτε θὰ χρειαστεῖ νὰ πληρώσει γι' αὐτὴν τὴν ἀμέλεια, περνώντας τότε τὴ δοκιμασία. Ὁ Φέργκυσον ἀνακάλυψε στὴν ἀστρονομία πλῆθος πράγματα ποὺ ἦταν κιόλα γνωστά. Τόσο τὸ καλύτερο γι' αὐτόν.

Ἡ ἱστορία τέτοια πρέπει νὰ εἶναι, ἀλλιῶτα δὲν εἶναι τίποτα. Κάθε θέσπισμα τῆς πολιτείας ἔχει ἓνα ἀντίκτυπο στὴν ἀνθρώπινη φύση· εἶναι ἀναντίρρητο. Πρέπει νὰ βροῦμε μέσ' μας ποιά εἶναι ἡ ἀναγκαία αἰτία αὐτοῦ τοῦ ἀντίκτυπου — νὰ ἐξετάσουμε πῶς θὰ μπορούσε καὶ πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι. Γιὰ τοῦτο ἄς σταθοῦμε στοχαστικοὶ μπροστὰ σὲ κάθε δημόσια καὶ ἀτομικὴ ἐκδήλωση· μπροστὰ σ' ἓνα λόγο τοῦ Μπέρκ, μπροστὰ σὲ μιὰ νίκη τοῦ Ναπολέοντα, μπροστὰ στὸ μαρτύριο τοῦ σέρ Τόμας Μούρ, τοῦ Σίντνεϋ, τοῦ Μαρμαντιοῦκ Ρόμπινσον· ἀλλὰ καὶ μπροστὰ στὴν περίοδο τῆς Τρομοκρατίας στὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση, στὸ κρέμασμα τῶν μαγισσῶν τοῦ Σάλεμ· μπροστὰ σὲ μιὰν ἀναζωπύρωση τοῦ φανατισμοῦ καὶ στὴν ἐμφάνιση τῆς θεωρίας τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ στὸ Παρίσι ἢ στὴν Πρόβιντενς. Θὰ καταλήξουμε τότε νὰ παραδεχτοῦμε πῶς κι ἐμεῖς σὲ ἀνάλογες περιστάσεις εἴτε σὰν ἄτομα εἴτε σὰν ὄχλος, θὰ κάναμε τὰ ἴδια· καὶ ὁ σκοπὸς μας, μελετώντας τὴν ἱστορία, εἶναι ν' ἀνεβοῦμε νοητικὰ στὸ ἴδιο ὕψος

πού ἔφτασαν ἄλλοι ἐκπρόσωποί μας ἢ νὰ βυθομετρήσουμε τὸ βάθος οὗπου ξέπεσαν ἄλλοι μας συνάνθρωποι.

“Ὅλες οἱ ἀνασκαφές στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους, ὅλη ἡ περιέργειά μας γιὰ τὶς Πυραμίδες, τὶς θαμμένες πόλεις, τὸ Στόουνχεντζ, τοὺς κύκλους τοῦ Ὀχάιο, τὸ Μεξικὸ καὶ τὴ Μέμφιδα — προέρχονται ἀπ’ τὴν ἐπιθυμία νὰ παραμερίσουμε αὐτὸ τὸ ἄγριο, τὸ βάρβαρο καὶ τερατόμορφο ἦταν ἢ τότε, καὶ νὰ βάλουμε στὴ θέση του τὸ Εἶναι καὶ τὸ Τώρα. Ὁ Μπελτσόνι σκάβει καὶ καταμετράει τὶς νεκροπόλεις καὶ τὶς πυραμίδες τῶν Θηβῶν γιὰ νὰ βρεῖ τὸ μίτο τῆς διαφοράς ἀνάμεσα στὰ παράξενα αὐτὰ κατασκευάσματα καὶ τὸν ἑαυτό του. Ὅταν τελικὰ ἔφτασε στὸ συμπέρασμα πῶς τὰ ἔφτιασαν ἄνθρωποι σὰν κι ἐκεῖνον, μὲ τὶς προθέσεις καὶ τὰ μέσα πού τοὺς παρείχε ἡ ἐποχὴ τους, καὶ πῶς κι ὁ ἴδιος θὰ ἔφτιαχνε παρόμοια ἔργα ἂν ζοῦσε τότε κι εἶχε παρόμοιους σκοπούς, ἢ ἐκνοποίησή του, καὶ στὸ σύνολο καὶ στὶς λεπτομέρειες ἦταν ἀπόλυτη καὶ τὸ πρόβλημα πού τὸν παίδευε λύθηκε· μέσ’ στὸ πνεῦμα του πιά, ζοῦνε τὰ μνημεῖα καὶ οἱ σφίγγες καὶ οἱ κατακόμβες, σὰ νὰ ἔχουν γίνει, σὰ νὰ ὑπάρχουν τώρα.

Ἕνας γοτθικὸς καθεδρικοὸς ναὸς μᾶς δημιουργεῖ τὴν ἀντιφατικὴ ἐντύπωση πῶς ἐκεῖνοι πού τὸν ἔχτισαν καὶ εἴμαστε καὶ δὲν εἴμαστε ἐμεῖς. Ἀσφαλῶς ἄνθρωποι τὸν ἔχτισαν, μὰ κάπως διαφορετικοὶ ἀπὸ μᾶς. Χρειάζεται, γιὰ νὰ τὸν νιώσουμε, νὰ πάμε πίσω στὰ ἱστορικὰ κίνητρα τῆς δημιουργίας του. Νὰ μποῦμε στὴ θέση καὶ νὰ αἰσθανθοῦμε τὴν παρόρμηση τοῦ οἰκοδόμου. Ν’ ἀναλογιστοῦμε τοὺς πρώτους κατοίκους τῶν δασῶν, τὶς πρῶτες ἐκκλησίες, τὴν προσήλωση στὸν ἀρχικὸ τοῦτο τύπο καὶ τὴ διακόσμησή του πού γινόταν πρὸ περίκομψης ὅσο αὔξαινε ὁ πλοῦτος τῆς χώρας· τὴ σημασία πού εἶχε στὸ λαὸ ἐκεῖνο ἡ παράδοση τῆς ξυλογλυπτικῆς καὶ πού δδήγησε στὸ σμίλημα τῶν τεράστιων πέτρινων ὀγκῶν ἐνὸς καθεδρικοῦ ναοῦ. Ὅταν κάνουμε ἕλην αὐτὴ τὴ διαδοχὴ τῶν συλλογισμῶν καὶ προσθέσουμε σ’ αὐτὰ τὸ δόγμα τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, τὴ μουσικὴ τῆς, τὸ τυπικὸ τῆς, τοὺς βίους τῶν ἀγίων τῆς καὶ τὴ λατρεία τῶν ὁμοιωμάτων, ἔχουμε ζωντανέψει τὸν ἄνθρωπο πού βψωσε τὸ ναό· ξέρουμε τὸ γιατί καὶ τὸ πῶς ἔγινε αὐτὸ τὸ θαῦμα τῆς οἰκοδομικῆς. Κατέχουμε πιά τ’ ἀποδεικτικά του αἷτια.

Οἱ ἄνθρωποι διαφέρουν ἀνάμεσά τους ἀπὸ τὸν τρόπο πού συσχετίζουν τὰ πράγματα. Ἄλλοι τὰ ταξινομοῦν μὲ κριτήριον τὸ χρῶμα, τὸ μέγεθος ἢ ἄλλες ἐξωτερικὲς τοὺς ἰδιομορφίες· ἄλλοι μὲ κριτήριον τὴν ἐσώτερη ὁμοιότητά τους ἢ τὴν καταγωγὴν καὶ τὸν προορισμὸν τους. Ἡ τάση μιᾶς ἀνεπτυγμένης διάνοιας εἶναι ν’ ἀνακαλύψει τὶς μυστικὲς πηγές τῶν φαινομένων ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς ἐπιφανειακὲς διαφορές. Στὸν ποιητὴ, στὸ φιλόσοφο, στὸν ἅγιο

ὅλα τὰ πράγματα εἶναι οἰκεία καὶ ἱερά, ὅλα τὰ γεγονότα ἔχουν τὴν πρόσφορη σήμασιάν τους, ὅλες οἱ μέρες εἶναι δημιουργικές, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐμποτισμένοι ἀπ' τὴ θεία οὐσία. Γιατὶ ἡ ματιὰ προσηλώνεται στὴ ζωὴ καὶ ἀψηφάει τὸ ἀπατηλὸ ἐπιφαινόμενο. Κάθε χημικὴ οὐσία, κάθε φυτό, κάθε ζῶο ἀποδεικνύει, κάτω ἀπ' τὴν ποικιλίαν τῶν μορφῶν, τὴν ἐνότητα τῆς ἀρχικῆς πηγῆς.

Ἐνῶ λοιπὸν ἔχουμε προέλθει ἀπ' αὐτὴ τὴ ζωοδότρα φύση, ποὺ εἶναι εὐκίνητη ὅσο κι ὁ ἄνεμος καὶ μεταλλάζει τόσο εὐκόλα ὅσο κι ἓνα σύννεφο, καὶ γύρω μας ἄλλο δὲν ὑπάρχει παρὰ τὰ δημιουργήματά της, γιατί ἐπιμένουμε σὰ στενοκέφαλοι σχολαστικοὶ νὰ ἐξυμνοῦμε τὶς ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις της, τὶς μορφές της; Γιατὶ νὰ λογαριάζουμε τὸ χρόνο, τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα; Ἡ ψυχὴ ἀγνοεῖ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, καὶ ἡ ἰδιοφυία, ὑπακούοντας στὴν ἐπιταγὴ της, ξέρει νὰ παίξει μ' αὐτά, ὅπως τὰ μικρὰ παιδιὰ παίζουν μὲ τοὺς σοβαροφανεῖς μεγάλους. Ἡ ἰδιοφυία μελετᾷ τὴν πρωταρχικὴν αἰτία, καὶ ἀκόμα πιὸ πέρα βλέπει στὰ σπλάγχνα τοῦ ὄντος τὸ πῶς οἱ ἀκτίνες ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ μιὰ ἐστία φωτὸς ἀποκλίνουν στὴν πορεία τους ἀπὸ ἀπειρες διατέμνουσες. Ἡ ἰδιοφυία ἀνιχνεύει τὴ μονάδα κάτω ἀπ' ὅλα του τὰ προσωπεῖα καὶ τὶς μετεμψυχώσεις του. Ἡ ἰδιοφυία ἀνακαλύπτει μέσα στὴ μύγα, στὴν κάμπια, στὸ σκουλήκι, στὸ αὐγὸ τὸ σταθερὸ ἀτομικὸ γνῶρισμα· ἀπ' τ' ἀναρίθμητα ἀτομικὰ γνῶρισματα προχωρεῖ στὸ ὀρισμένο εἶδος· ἀπ' τὰ πολλὰ εἶδη στὸ γένος· ἀπ' ὅλα τὰ γένη στὸ συγκεκριμένο τύπο· ἀπ' ὅλα τὰ βασίλεια τῆς ὀργανικῆς ζωῆς στὴν αἰώνια ἐνότητα. Ἡ φύση εἶναι ἓνα εὐμετάδλητο σύννεφο ποὺ εἶναι πάντα καὶ ποτὲ τὸ ἴδιο. Φυτεύει τὴν ἴδια οὐσία μέσα σὲ πλήθη μορφῶν, ὅπως ὁ ποιητὴς σὲ εἴκοσι διαφορετικὰ ἔργα του μπορεῖ νὰ κλείσει τὴν ἴδια κεντρικὴν ἰδέαν. Κάτω ἀπ' τὴ σκληράδα καὶ τὴν τραχύτητα τῆς ὕλης ἓνα εὐστροφο πνεῦμα κάνει ὅλες τὶς δυνάμεις νὰ λυγίζουν στὴ θέλησή του. Ἡ ὕλικὴ ὑπόσταση τοῦ διαμαντιοῦ τοῦ δίνει μιὰν ἀπαλὴν μὰ καὶ συγκεκριμένην μορφήν, ὅταν ὁμως τὸ κοιτάζω, τὸ περιγράμμα καὶ ἡ ὕφή του ἀλλάζουν ὀλοένα. Τίποτα δὲν εἶναι τόσο παροδικὸ ὅσο ἡ μορφή· ὡστόσο καὶ ποτὲ δὲν ἐκμηδενίζει τὴν ὑπαρξὴ της. Στὸν ἄνθρωπο διακρίνουμε ἀκόμα τὰ σημάδια ποὺ μαρτυροῦν τὴν καταγωγὴν του ἀπὸ κατώτερα βιολογικὰ εἶδη· ὁμως τὰ σημάδια αὐτά, ἐξευγενισμένα ἀπ' τὴ φύση του, τονίζουν τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὴν χάριν του· ὅπως ἡ Ἰώ, στὸν Αἰσχύλο, μεταμορφωμένη σὲ βόδι προσβάλλει τὴ φαντασίαν· ἐνῶ σὰν Ἴσις ποὺ συναγτάει τὸν Ὄσιρι στὴν Αἴγυπτο, εἶναι μιὰ πανέμορφη γυναίκα ποὺ δὲν κρατᾷ ἀπ' τὴ μεταμόρφωσή της παρὰ τὰ φεγγαρίσια βοῖδοκέρατα γιὰ λαμπερὸ στολίδι τῆς κεφαλῆς της!

Ἡ ἐνότητα τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ ἐσώτερη ἰδιότητά της,

ὅπως καὶ ἡ ποικιλομορφία τῆς εἶναι τὸ ἐξωτερικὸ τῆς γνώρισμα. Στὴν ἐπιφάνεια ὑπάρχει ἡ ἀπειράριθμη ποικιλία τῶν ἐκδηλώσεων στὸ κέντρο ἢ ἀπλότητα τοῦ ἀρχικοῦ αἰτίου. Σὲ πόσες πράξεις τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀνευρίσκουμε τὸ ἴδιο κίνητρο! " Ἄς δοῦμε ἀπὸ πόσες πηγές παίρνουμε τίς πληροφορίες μας γιὰ τὸ φεγγοδόλημα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἔχουμε πρῶτα τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν αὐτοῦ τοῦ λαοῦ μέσα ἀπὸ τίς διηγήσεις τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Θουκυδίδη, τοῦ Ξενοφῶντα καὶ τοῦ Πλουτάρχου — μιὰ πλήρη ἐκθεση γιὰ τὸ τί εἶδους ἄνθρωποι ἦταν καὶ ποιὲς οἱ πράξεις ποὺ ἔκαμαν. Στὴ λογοτεχνία τους πάλι, τὴν ἐπικὴν καὶ λυρικήν ποίησιν, τὸ δράμα, τὴν φιλοσοφίαν, ἔχουμε μιὰν ὁλοκληρωμένην ἀποψη τοῦ ἰδιότυπου ἑθνικοῦ τους πνεύματος. Ἄλλη ἐκδήλωση ἢ ἀρχιτεκτονική τους, ἰδανικὴ ἀπεικόνισις τῆς λιτότητος, μετὶ εὐθείας καὶ τὰ ἐπίπεδά της — ἢ γεωμετρία σὲ δομικὴν ἀνάπτυξιν. Καὶ τέλος συναντοῦμε τὸ ἴδιο πνεῦμα στὴ γλυπτικὴν, τὴν «στερεὰν ἐκφρασην τοῦ ἠδυσμένου λόγου», μετὶ τὴν πληθώρα τῶν μορφῶν τῆς ποὺ δὲν παραβαίνουν ποτέ, ἀκόμα καὶ στὴν ὑπέρτατην ἐλευθερίαν τῶν κινήσεών τους, τὴν ἰδεώδη ἀρμονίαν· σὰ γὰρ εἶναι οἰστρηλατημένοι μύστες ποὺ ἐκτελοῦν κάποιον τελετουργικὸν χορὸν μπροστὰ στίς θεότητες καὶ ποῦ, παρ' ὅλην τὴν συγκλονιστικὴν ὀδύνην καὶ τὴν ἐνθουσιανίαν τους, δὲν τολμοῦν γὰρ χαλάσουν τὴν ρυθμικὴν εὐμέλειαν τοῦ χοροῦ τους. Ἔτσι, ἀπ' τίς πνευματικὰς δραστηριότητες ἑνὸς λαοῦ ἔχουμε μιὰν τετραπλὴν ἐκφρασην· καὶ ὅμως στίς αἰσθήσεις τί τὸ περισσότερο ἀνόμοιον ἀνάμεσα σὲ μιὰν πινακτικὴν ὠδὴν καὶ σ' ἕνα μαρμάρινον κένταυρον, ἀνάμεσα στὸ περιστύλιον τοῦ Παρθενῶνα καὶ τίς στεργῆς πράξεις τοῦ Φωκίωνα;

Θὰ ἔχει παρατηρήσει ὁ καθένας πὺς κάποιες φυσιογνωμίας καὶ μορφές, χωρὶς γὰρ ἔχουν μεταξὺ τους ὅμοια χαρακτηριστικά, δημιουργοῦν ὡστόσο κάποια συγγενῆ ἐντύπωση. Μιὰ εἰκόνα ἢ μερικὸν στίχον, ἂν δὲν ξυπνήσουν μέσα μας μιὰ παρόμοια ἀνάμνησιν μ' ἐκεῖνον ποὺ περιγράφουν, μποροῦν ἀναπάντεχα γὰρ μᾶς ὑποβάλλουν π. χ. τὸ παράξενον αἰσθηματικὸν ὅτι ἀνεβαίνουμε σ' ἕνα ἄγριον βουνόν, χωρὶς γὰρ ὑπάρχει καμιά πρόδηλη ὁμοιότητα σ' ὅ,τι βλέπουμε καὶ σ' ὅ,τι αἰσθανόμαστε, μὰ ὅτι πρέπει ἢ ὁμοιότητα αὐτὴ γὰρ ὑπάρχει σὲ κάποιον μυστικὸν βᾶθος καὶ ἔξω ἀπ' τίς δυνατότητες τῆς νόησιν. Ἡ φύσις εἶναι μιὰ ἀτέλειωτη σειρά συνδυασμῶν καὶ ἐπαναλήψεων κάποιων ἐλάχιστων θεμελιακῶν ἀρχῶν. Ψιθυρίζει τὸν παλιὸν καὶ πολὺ γνῶριμον σκοπὸν μέσα ἀπὸ ἀναρίθμητες παραλλαγές.

Ἡ ἔργα τῆς φύσιν εἶναι γεμάτα ἀπὸ τέτοιες ὁμοιότητες ποὺ μᾶς ξαφνιαάζουν σὲ κάθε βῆμα μας καὶ ποὺ ἀποδείχνουν τὴν καταγωγὴν τους ἀπὸ τὴν ἴδιαν οἰκογένειαν. Εἶδα κάποτε πὺς τὸ κεφάλιν ἑνὸς Ἰνδιάνου φυλάρχου ἔμοιαζε μετὶ τὴν κορφὴν φαλακροῦ

βουνοῦ καὶ τ' αὐλάκια στὸ μέτωπό του θύμιζαν μονοπάτια ἐπάνω σὲ βράχο. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ οἱ τρόποι τους ἔχουν τὴν ἴδια πηγαία μεγαλοπρέπεια σὰν τὸ ἀπλὸ κι ἐπιβλητικὸ γλυπτὸ στή ζωφόρο τοῦ Παρθενώνα ἢ τὰ δείγματα ἀρχαιοελληνικῆς τέχνης. Καὶ ὑπάρχουν συνθέσεις μὲ τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ στὰ ἔργα ὄλων τῶν ἐποχῶν. Μήπως ἦ Ἀὐγὴ τοῦ Γκουίντο Ρένι στὸ ἀνάκτορο Ροσπιλιόζι δὲν εἶναι ἡ πλαστικὴ ἔκφραση μιᾶς πρωινῆς σκέψης καὶ τ' ἄλογα τῆς εἰκόνας δὲ μοιάζουν μὲ πρωινὰ σύννεφα;

Ἄν ἤθελε μόνο κανεὶς νὰ κάνει τὸν κόπο νὰ προσέξει τὸ πῶς, ἀνάλογα μὲ τίς διαθέσεις του, ἄλλες φορές ἐκφράζει προτίμηση γιὰ κάτι κι ἄλλες φορές ἄρνηση, θὰ ἔβλεπε πόσο κοινὴ εἶναι ἡ καταγωγὴ καὶ πόσο συγγενικοὶ οἱ δεσμοὶ ποὺ ἐνώνουν ὅλα τὰ φαινόμενα.

Ἐνας ζωγράφος μοῦ ἔλεγε πῶς κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ ζωγραφίσει ἓνα δέντρο ἂν, κατὰ κάποιον τρόπο, δὲ νιώσει πῶς εἶναι κι ὁ ἴδιος δέντρο ἢ νὰ ζωγραφίσει ἓνα παιδὶ μελετώντας μονάχα τὸ σχῆμα του. Πρέπει, ὑποστήριζε, ὁ καλλιτέχνης νὰ τὸ παρακολουθήσει καὶ στίς κινήσεις του καὶ στὰ παιχνίδια του, πρέπει νὰ εἰσδύσει στή φύση του καὶ τότε θὰ μπορέσει νὰ τὸ ζωγραφίσει σὲ κάθε στάση. Ἔτσι καὶ ὁ Ρόος «ἐμπαινε στήν ἐσθήτατη φύση τοῦ προβάτου». Γνώρισα ἓνα σχεδιαστὴ ποὺ ἐργαζότανε στὰ δημόσια ἔργα, ὁ ὁποῖος δὲ μπορούσε νὰ σχεδιάσει τοὺς βράχους ἂν πρῶτα δὲν τοῦ ἐξηγοῦσαν τὴ γεωλογικὴ τους σύσταση. Σὲ κάποιο ὕψος θεώρησης ἀποκαλύπτεται ἡ κοινὴ ἐκπόρευση πολλῶν διαφορετικῶν πραγμάτων. Εἶναι τὸ πνεῦμα ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο κι ὄχι τὰ γεγονότα μεταξὺ τους. Μὲ μιὰ βελύτερη κατανόηση καὶ ὄχι μὲ τὴν κοπιώδη ἀποκλειστικὰ ἀπόκτηση δεξιοτήτων, ὁ καλλιτέχνης βρίσκει τὴ δύναμη νὰ ξυπνήσει τίς ἄλλες ψυχές καὶ νὰ μετάσχουν σὲ κάποια ὄραση.

Εἶπαν πῶς «οἱ κοινές ψυχές ἀξίζουν μ' ἐκεῖνο ποὺ κάνουν, οἱ εὐγενικές μ' ἐκεῖνο ποὺ εἶναι». Γιατί ὁμοῦ; Γιατί μιὰ προικισμένη φύση προκαλεῖ σ' ἐμᾶς, μὲ τίς πράξεις της καὶ τὰ λόγια, μὲ τὸ βλέμμα της καὶ τοὺς τρόπους, τὸ ἴδιο αἰσθηματικὴ δύναμη καὶ ὁμορφιάς ποὺ προκαλεῖ καὶ μιὰ ἔκθεση μὲ γλυπτικὰ ἔργα καὶ ζωγραφικοὺς πίνακες.

Ἡ πολιτικὴ καὶ φυσικὴ ἱστορία, ἡ ἱστορία τῆς τέχνης καὶ τῆς λογοτεχνίας πρέπει νὰ ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ ἀτόμου, ἀλλιῶτικα παραμένουν λόγοι κενοί. Δὲν ὑπάρχει πράγμα ποὺ νὰ μὴ σχετίζεται μ' ἐμᾶς, δὲν ὑπάρχει πράγμα ποὺ νὰ μὴ μᾶς ἐνδιαφέρει — εἴτε γιὰ κράτη πρόκειται εἴτε γιὰ σχολεῖα, εἴτε γιὰ δέντρα, εἴτε γι' ἄλογα ἢ γιὰ τὰ πέταλά τους — οἱ αἰζες ὄλων τῶν πραγμάτων βρίσκονται στὸν ἄνθρωπο. Ἡ Σάντα Κρότσε καὶ ὁ τροῦλλος τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἶναι ἀτελεῖς ἀπομι-